

HADİSLERDE LAFİZ İHTİLAFINA FARKLI YAKLAŞIMLAR VE ÇÖZÜM METODLARI ÜZERİNE

Öğr. Gör. Dr. Harun ÖZÇELİK*

ÖZET

Hadislerin farklı değerlendirilmesinin sebep olan unsurlardan biri de onların rivayet durumlarıyla ilgili görüş farklılıklarıdır. Şöyle ki, alimlerin çoğuna göre hadislerin az bir kısmı manen rivayet edilmiş olup, sika ve zayıf ravilerin mana ile rivayet sebebiyle hatalı rivayet ettikleri hadisler, muhaddisler tarafından tasnif dönemi sonuna kadar tesbit edilerek sahih olan rivayetlerden büyük ölçüde ayırt edilmişlerdir. Tasnif dönemi muhaddislerinin farkına varamadıkları hatalı rivayetler ise müteahhir alimler tarafından tesbit edilmiştir. Çağdaş bazı alimler ise, hadislerin çoğunun manen rivayet edildiğini, ravilerin, Hz. Peygamber'in ifadesinden tamamen farklı ifadeler kullandıklarını ve bu sebeple hadislerin büyük zarar gördüğünü iddia etmişlerdir.

Hadisleri doğru anlamada, rivayetlerin aynı veya farklı hadisler olduğunu tesbit etmek ve aynı hadisin rivayetleri arasındaki lafız farklılıklarının nasıl yorumlanacağını bilmek önemlidir. Bu sebeple biz bu makalede, alimlerin çoğunluğunun lafız ihtilaflarını çözüm metodlarını belirtmeye ve bazı iddiaları değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Mana ile Rivayet, Lafız İhtilafı, Cem, Tercih.

ABSTRACT

On The Different Approachs to Word Differences in Hadiths and The Solving Methods of Them

One of factors that caused different evaluation in hadiths is different conception related to their conditions of narration. Namely, according most of scholars few hadiths had been narrated in spirit and the defective hadiths that authentic and deficient narrators had narrated defective due to narration in spirit, had

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (hozcelik@atauni.edu.tr).

been discriminated from sound narrations by early scholars up to the end of the classification period. The subsequent scholars has determined the defective narrations that the classification period scholars hadn't realised. However, some contemporary scholars claim that most of hadiths had been narrated in spirit and the narrators had expressed the texts completely different from Prophet Mohammad statement and due to spirit narration the hadiths were damaged totally.

In true understanding of hadiths, to know that how to determine the narrations was alike or different and to interpret different words between identical hadiths is very important. In this article, for this reason we brought out the solution methods of most scholars on different words and we evaluated some assertions.

Key Words: *Narration in Spirit, Word's Difference, Combination, Preference.*

Giriş

Hadislerin lafzen ve manen rivayeti şüphesiz ki Sahâbe, Tabiûn ve sonraki nesiller tarafından hadislerin orijinal hadis kaynaklarında tahrir edilerek rivayet dönemlerinin sona erdiği hicrî V. asra kadar devam ettirilmiştir. Sahâbeden İbn Ömer, Ebû Ümâme, Ömer b. el-Hattâb ve İbn Mes'ûd gibileri hadisleri, ziyâde ve noksanlaştırma yapmaksızın lafzen rivayet etmeyi gerekli görmüş ve öylece rivayet etmişlerdir¹. Hatta onlardan bazıları farkında olmaksızın ziyâde veya noksanlaştırma yapmak suretiyle Hz. Peygamber'e yalan isnad etmiş olabileceği korkusuyla hadis rivâyet etmekten kaçınmıştır². Bu sebeple Sahâbe ve Tabiûndan bazıları, hadis rivayetinde bir harfi başka bir harf ve bir kelimeyi başka bir kelime ile değiştirmeyi, cümledeki kelimelerin yerini değiştirmeyi, manayı değiştirmese bile hadise bir harf eklemeyi ve ondan bir harf çıkarmayı, şeddeli bir harfi şeddesiz, şeddesizi de şeddeli yapmayı ve harflerin hareketlerini değiştirmeyi caiz görmemişlerdir³.

Ali b. Ebî Tâlib, Ebu'd-Derdâ, Ebû Saîd, Vâsile b. el-Eska, Enes b. Mâlik ve Ebû Hureyre ise hadisleri manen rivayet etmeyi caiz görmüş ve onları bu şekilde rivayet etmişlerdir⁴. Mana ile rivayeti caiz gören sahâbeden bazıları hadisi tam olarak, bazıları ihtisâr ederek, bazıları onun manasını, bazıları ise bir lafzı müterâdifi ile

¹ Bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Kitâbu'l-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, Matbaatu's-Saâde, ts., s. 265-267.

² Örnek için bkz., el-Hatîb, Muhammed Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1980, s. 126.

³ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 268-279.

⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 308-310.

değiştirerek rivayet etmiştir. Onlar bu tasarrufu, hadislerin manaları arasında muhalefet olmaması şartıyla caiz görmüşlerdir⁵. Tabiün döneminde de durum aynıdır. Hasan el-Basrî, eş-Şa'bî, Amr b. Dînâr, İbrahim en-Nehâî, Mücâhid ve İkrime gibileri mana ile rivayeti caiz görmüş ve hadisleri, mananın doğru olması yani değişmemesi şartıyla takdim-tehir, ziyâde ve noksanlaştırmada bulunarak rivayet etmişlerdir⁶. Kâsım b. Muhammed, Recâ b. Hayve, Muhammed b. Sîrîn, İbrahim b. Meysere, Sa'leb, Ebû Bekr er-Râzî ve İbn Tâvûs gibileri ise lafzen rivayeti daha üstün görmüş ve hadisleri bu doğrultuda rivayet etmişlerdir⁷. Hadislerin lafzen ve manen rivayet edilmesini gerekli görerek rivayette bulunan her iki grup da görüşlerinin ve yaptıklarının doğruluğunu isbat eden aklî ve naklî deliller ileri sürmüşlerdir.

Sahâbe ve Tâbiûndan lafzen rivayeti gerekli görenler, hadisleri lafzen rivayet etmişlerdir. Mana ile rivayeti caiz görenler ise, bunu hadisin lafızlarını unutma zaruretine bağlı olarak caiz görmüşlerdir. Bu sebeple diyebiliriz ki onlar da lafzen rivayeti asıl kabul etmiş ve böylece bir çok hadisi lafzen rivayet etmişlerdir. Ancak hadisin lafızlarını unuttuklarında ise onu, ifade ettiği hükmün kaybolmaması için gelişigüzel değil, kurallara bağlı olarak mana ile rivayet etmişlerdir. Şunu da bilmeliyiz ki, lafızları unutma zaruretine bağlı olarak caiz görülen mana ile rivayet, Tabiün döneminde Arap dilini iyi bilenlere, cevâmiu'l-kelim özelliğini taşımayan ve lafızla ibadet edilmeyen hadisleri rivayette caiz görülmüştür⁸. Bu iki neslin, aslı lafzını unuttukları hadisler çok değildir. Çünkü onlar, güçlü hafızaya sahiptiler⁹, Tabiün döneminde hadislerin kitabeti çoğalmıştı ve hicrî I. asır sonlarında hadisler tedvin edilmeye de başlanmıştı. Onların unuttukları ise bazı harfler, kelimeler veya bazı cümleler olmuştur. Bunun için diyebiliriz ki sahâbe ve tabiün döneminde hadislerin bir çoğu lafzen rivayet edilmiştir. Mana ile rivayet edilen hadisler ise, mana ile rivayet şartlarını taşıyan raviler tarafından yapıldığı ve Arap dilinde henüz herhangi bir bozulma olmadığı için genelde sahih olarak rivayet edilmişlerdir.

⁵ el-Kasımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Kavâidü't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, thk., Muhammed Behcet el-Baytâr, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1993, s. 229.

⁶ er-Râmehurmuzî, el-Hasan b. Abdîrahman, *el-Muhaddisü'l-Fâsîl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, thk., Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984, s. 541-543.

⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 311-315; el-Kasımî, a.g.e., s. 229-231.

⁸ Ebû Zehv, Muhammed Muhammed, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1984, s. 205-206; Coşkun, Selçuk, *Hadis Değerlendirmelerinde Bütünlük*, Aktif Yay., Ankara, 2003, s. 30.

⁹ Sahâbe ve Tâbiûnun hafıza güçleri ile ilgili örnekler için bkz., Accâc, a.g.e., s. 136.

Manen rivayete izin verilme sebebi olan hadisleri tahammül ve edada kolaylık olması durumu, hicrî I. asrın sonlarından itibaren hadislerin tedvin edilmesiyle ortadan kalktığı için, tedvinden sonra mana ile rivayetin yapılmadığı ifade edilmiş¹⁰ olsa bile kanaatimizce bu, tasnif çağının sonu olan hicrî IV. asır sonlarına kadar devam etmiştir¹¹. Şöyle ki, tabiûn sonrası alimlerin, mana ile rivayet hakkında, Sahâbe ve Tâbiûnun görüş ve uygulamalarını esas alarak farklı görüşler¹² ileri sürdüklerini görmekteyiz.

Etbâu't-Tâbiîn ve daha sonraki dönemlerde yaşayan raviler, hadisleri hem lafzen ve hem de manen rivayet etmişlerdir. Ancak bu dönemlerin muhaddisleri, mana ile rivayeti, lafızları, onların medlûllerini ve manaları değiştiren durumları, lafızlar arasındaki farklılıkları bilen raviye caiz görmüşler, bilmeyen raviye ise caiz görmemişlerdir¹³. Bununla birlikte tasnif döneminin sonuna kadar mana ile rivayet şartlarını taşıyan ravilerin yanı sıra, bu şartları taşımayan raviler de mana ile rivayette bulunmuşlardır. Ancak Tabiûn döneminden başlayarak tasnif çağının sonuna kadar her tabakada hadis münekkidleri, adalet ve zabt yönünden ravileri tetkik ederek cerh ve ta'dîl etmişlerdir. Ravilerin rivayetlerini birbirine arz ederek sika ravilere çokça muhalefet eden raviler cerh edilmiş ve onların rivayetleri kabul edilmemiştir¹⁴. Bu raviler ve onların hatalı rivayetleri ilel, tabakât, cerh ve terâcim kitaplarında tesbit edilmiş ve haklarında cerh, rivayetleri hakkında ise şaz veya mualel hükmü verilmiştir. Aynı şekilde sika ravilerin de gerek mana ile rivayet ve gerekse beşer olmaları sebebiyle unutarak ve yanılarak yaptıkları hatalı rivayetler, ilel kitaplarında belirtilmiştir. Bu ravilerin hatalı rivayetlerinin çoğu, hadisin şâz olmaması ve sihhate

¹⁰ Bkz. Ebû Zehv, *a.g.e.*, s. 201, 203.

¹¹ Tasnif döneminde te'lif edilen hadis kitaplarında yer alan hadislerin mana ile rivayeti caiz görülmemiştir. Çünkü hadisleri mana ile rivayet etmeye ruhsat verilmesinin sebebi, onları aynı lafızla rivayet etme zorluğudur. Oysa bu zorluk, hadisler, bu kitaplarda tahric edildiği için ortadan kalkmıştır. Bkz., İbnü's-Salâh, Osman b. Abdîrahman, *Ulûmu'l-Hadîs*, thk., Nurettin İtr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1986, s. 214.

¹² Bu görüşler için bkz., el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed, *Tevcihu'n-Nâzar ilâ Usûli'l-Eser*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., s. 299-310; el-Kasimî, *a.g.e.*, s. 230; Aliyyü'l-Karî, Ali b. Sultan Muhammed, *Aliyyü'l-Karî alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahâti Ehli'l-Eser*, Matbaatu Uhuvvet, İstanbul, 1909, s. 146-148.

¹³ İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 213; el-Kasimî, *a.g.e.*, s. 230.

¹⁴ İtr, Nurettin, *Menhecû'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1997, s. 230. Muhaddisler, mecrûh ravilerin mana ile rivayet ve diğer sebeplerle malul olan rivayetlerini, ravilerin cerh sebebini ve rivayetlerindeki illetleri göstermek için rivayet etmişler ve bunları ilel kitaplarında belirtmişlerdir.

zarar veren gizli illetten uzak olması¹⁵ prensibi gereğince sahih hadis kitaplarına alınmamıştır. Ancak sahih hadis musannıfları, hatalı rivayetlerin çok az bir kısmını çeşitli maksatlarla¹⁶ veya bu illetlere muttali olamadıklarından¹⁷ eserlerinde tahrir etmişleridir.

İlk dönem hadis münekkidleri sahih hadisi zayıf ve mevzûlardan ayıklamaya yönelik olarak bir çok kitap telif etmişlerdir. Müteahhir hadis münekkidleri ise hadis kaynaklarında özellikle de temel hadis kitaplarında tahrir edilen hadisleri, şerhlerde bir araya toplayarak onları birbirlerine arz etmişler ve farklı lafızlarla rivayet olunmuş hadisler hakkında hadis usûlü çerçevesinde farklı yorum ve çözümlenelerde bulunmuşlardır. Müteahhir alimler, ihtilafları çözmeye, mütekaddim alimlerle bazen aynı görüşte oldukları gibi bazen de farklı görüşte olmuşlardır. Ancak bu ihtilafların çoğunun hadislerin sıhhatine zarar vermediği kanaatinde olmuşlardır. Şöyle ki lafızlar arasında ihtilafı çoğu kez cem yaparak gidermişlerdir.

Buna rağmen geçmişte ve günümüzde, hadislerin çoğunun mana ile rivayet edildiklerini, onlardaki her lafız farklılığının mana ile rivayetten kaynaklandığını, hadis lafızlarının Hz. Peygamber'in değil, aksine ravilerin ifadeleri olduğunu, böylece mana ile rivayetin hadislere çok zarar verdiğini, dolayısıyla hadislere tam güvenilmeyeceğini ve hadislerin hüccet oluşuna rivayet edilmiş durumları açısından da engel bir durumun bulunduğunu iddia edenler de var olagelmıştır. Lafzen rivayet asil olup, manen rivayet zarurete bağlı olarak yapılmış olduğu tezinin zıddına, onlara göre hadisler, her tabakada raviler tarafından lafzen yani Hz. Peygamber'den duyulan lafızlarla değil, aksine mana ile rivayet edilmiş, bu sebeple ilk söz ile son söz arasında hiçbir münasebet kalmamıştır. Dolayısıyla kaynaklardaki hadislerde, Hz. Peygamber'in ifade ettiği lafızlar ve onların ifade ettiği manalar mevcut değildir. Bunun için kelimacılar, sıhhatinde ittifak edilmeyen hadisleri almamışlar, fakihler bazılarını almış ve bazılarını terk etmiş, Arap dili alimleri ise hadisle istişhad

¹⁵ es-Sehâvî, Muhammed b. Abdırrahman b. Muhammed, *Fethü'l-Muğîs Şerhu Elfiyyeti'l-Hadîs*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, I, 29-30; el-Leknevî, Muhammed Abdulhayy, *Zaferü'l-Emânî fi Muhtasari'l-Cürçânî*, thk., Takiyyüddin en-Nedvî, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Azamgarh, 1995, s. 121; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İhtisârî Ulûmü'l-Hadîs*, Mektebetü Dâri't-Turâs, Kahire, 1979, s. 17.

¹⁶ Elfaz ihtilafı çerçevesinde olmak üzere bu maksatlardan bazıları şöyledir: Bir hadisin farklı lafızlarının hepsinin Hz. Peygamberden sadır olduğuna veya ravilerden kaynaklanmış ise birinin sahih diğerlerinin malul olduğuna veya hepsinin aynı manaya gelmesi sebebiyle sahih olduğuna işaret etmek. Diğer maksatlar için bkz., el-Kasîmî, a.g.e., s. 234-235.

¹⁷ el-Osmânî, Şebbir Ahmed, *Mukaddimetü Fethi'l-Mülhim Şerhu Sahîh-i Müslim*, Karaçi, ts., s. 55.

etmemişlerdir¹⁸. Bu görüşleri sebebiyle onlar, hadislerin tamamı hakkında şüphe uyandırmakla itham edilmişlerdir¹⁹. Bu alimler aşırı lafızcı tavır takınarak adeta her lafız ihtilafını hadisin zayıf olmasını gerektiren bir unsur olarak görmüşlerdir.

Bu görüşün temsilcileri olan Batalyevsî, Seyyid Ahmed Han, Ebû Reyye, Ahmed Emîn gibi alimlerin, hadislerin çoğunun mana ile rivayet edildiği iddiaları kabul edilse bile, asırlar boyu münekkidlerin, hadislerin sened ve metinlerindeki şüzüz ve illeti tesbit faaliyetlerini göz ardı ettikleri görülmektedir. Bu sebeple hadis münekkidlerinin, hadislerde lafız farklılıkları hususundaki nazarî ve uygulamalı faaliyetlerden bahsedeceğiz. Öncelikle manen rivayet ve elfaz ihtilafı terimleri üzerinde durulacaktır.

1 - Manen Rivayetin Mahiyeti ve Elfaz İhtilafı Terimiyle İlişkisi

Mana ile rivayetin iki şekli vardır:

a- Rivâyetü'l-Ma'nâ (Manayî Rivayet): Ravinin Hz. Peygamber'in lafızlarını serdetmeyi değil, aksine hadisten kasedileni nakletmeyi niyet ederek hadisi rivayet etmeye başlamasıdır²⁰. Yani ravinin, hadisin ihtiva ettiği manayı, özetini rivayet etmesidir²¹. Kanatimizce manen rivayeti sadece sahâbe ve tabiün için caiz görenler, bu çeşit rivayeti kasedmişlerdir.

b- er-Rivâye bi'l-Ma'nâ (Mana ile Rivayet): Ravinin, hadisi aslî lafızları ile rivayet etmeyi kasedip de onları hatırlayamayınca, o lafızların manalarını gözeterek başka lafızlarla rivayet etmesidir²². Yani ravinin, Hz. Peygamber'in kullandığı kelimeleri hatırlamayınca eşanlamlılarıyla değiştirerek rivayet etmesidir²³. Kanaatimizce manen rivayeti, lafızların manalarını bilen raviler için caiz görenler, bu çeşit rivayeti kasedmişlerdir.

¹⁸ Bkz. Ebû Zehv, a.g.e., s. 199; Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *Difâun anî's-Sünne*, Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1989, s. 55-58; Juynboll, Gautier Herald A., *Modern Mısırdaki Hadis Tartışmaları*, Çev. Salih Özer, Ankara 2000, s. 126-130; Hatiboğlu, İbrahim, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, Hadisevi Yay., İstanbul, 2004, s. 105; Daudî, Zaferullah, *Şah Veliyyullah Dehlevî'den Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 298.

¹⁹ İtr, *Menhecü'n-Nakd*, s. 229-230.

²⁰ el-Keşmîrî, Muhammed Enver, *Feyzü'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, 1938, II, 181; Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, Ankara, 1984, I, 458.

²¹ Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlakları Sözlüğü*, Hadisevi, İstanbul, 2006, s. 262.

²² el-Keşmîrî, a.g.e., II, 181.

²³ Aliyyü'l-Karî, a.g.e., s. 146; Aydınlı, a.g.e., s. 261.

Manen rivayeti caiz gören sahâbe ve tabiûndan yapılan nakiller, manen rivayetin her iki şekilde de yapıldığını göstermektedir²⁴. Hadislerde manayı bozmayan takdim-tehir, ziyade-noksanlaştırma ve kelimelerin sîga değişiklikleri bazen ravilerin hadisin manasını rivayetleri sebebiyle olmuştur. Ancak bilinmelidir ki bunlar, bazen de Hz. Peygamber'den kaynaklanmıştır. Şöyle ki, Hz. Peygamber aynı konu hakkında, farklı yer ve zamanlarda, muhataplarının durumuna göre farklı ifadeler kullanmıştır. Bu sebeple aynı konudaki hadislerden birinin kısa, diğerinin uzun, birinde önce ifade edilen lafız veya cümlenin, diğerinde sonra ifade edilmiş, birinde bulunan ziyâde'nin diğerinde bulunmadığı görülmektedir. Meselâ, amellerin en faziletlisinin hangisi olduğu hususundaki hadisler²⁵, farklı lafızlarla rivayet edilmiştir. Bu farklılıklar ravilerden değil, Hz. Peygamber'den kaynaklanmıştır. Nitekim bu rivayetler bir hadis değil, birden fazla hadis olarak değerlendirilmiştir²⁶.

Hadislerde Hz. Peygamber ve ravi kaynaklı lafız ihtilafları tarih boyunca alimler tarafından ele alınarak, mahiyeti ve çözümü konusunda açıklamalar yapılmıştır. Ancak şerh lerde bu ihtilaflar إختلفت ألفاظ الرواة²⁷, إختلفت ألفاظ هذا الحديث²⁸, إختلفت ألفاظ واحد³⁰, إختلفت ألفاظ هذا الحديث وهو متحد المخرج²⁹, وحديث فلان إختلفت ألفاظ نقلته²⁸, إختلفت ألفاظه³⁴, أن الروايات مختلفة³³, وفي الرواية اضطراب في الألفاظ³², إختلفت الروايات³¹, إختلفت ألفاظه³⁴, إختلفت الروايات في الألفاظ³⁵ gibi ifadelerle ele alınmıştır. Çünkü "Elfâz İhtilafı" terimi gerek Hz. Peygamber ve gerekse mana ile rivayet dolayısıyla ravilerden kaynaklanan ihtilafları ifade edici niteliktedir. Nitekim lafz kelimesi, لفظ fiilinin mastarı olup atmak anlamına gelir. Ancak bu fiil, "lafeze bi'l-kelâm" şeklinde kullanıldığında, bir sözü

²⁴ Mesela, Sahâbe'den Ebû Saîd'in şöyle dediği nakledilir: "Biz yaklaşık on kişi Rasûlüllah'ın yanında oturur hadis dinlerdik. Bizden mana aynı olmak üzere farklı lafızlarla eda etmeyen iki kişi olmadı." Tâbiûn'dan Muhammed b. Sîrîn ise şöyle der: "On kişiden hadis dinlerdim, mana bir lafız ise farklı olurdu." Bkz., el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 309, 311. Atâ ve Rebî'den Hasan el-Basrî'nin şöyle dediği nakledilir: "Manada isabet etmen sana yeter." Bkz., er-Râmehurmuzî, a.g.e., s. 533.

²⁵ el-Buhârî, *İmân*, 18, *İtk*, 2, *Cihâd*, 1; Müslim, *İmân*, 137; en-Nesâî, *Sıyâm*, 43.

²⁶ Bkz. İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk., Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993, I, 111; el-Aynî, Bedrüddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-Karî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., I, 189.

²⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, XV, 358.

²⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, XIII, 47.

²⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, XIII, 315.

³⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, XIII, 47.

³¹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, II, 517.

³² el-Aynî, a.g.e., I, 125.

³³ el-Keşmîrî, a.g.e., IV, 382.

³⁴ el-Keşmîrî, a.g.e., IV, 209.

³⁵ el-Keşmîrî, a.g.e., IV, 105.

konuşmak anlamına gelir. Lafz kelimesi mastar isim olarak ise söz, ifade, ağızdan atılan şey yani kelime anlamına gelmektedir. Lafz kelimesinin çoğulu ise elfâzdır³⁶.

Lafz kelimesi, hadis literatünde etimolojik anlamlarına uygun olarak ifade, söz ve kelime anlamında kullanılmıştır.

İhtilâf kelimesi ise, اختلف fiilinin mastarı olup denk ve aynı olmama³⁷ anlamına gelir. Buna göre “Elfâz İhtilâfı” terimi, hadisler arasındaki cümle, ibare-ifade ve kelime farklılıkları demektir. Ancak şerhlerde genellikle “manayı rivayet” değil, “mana ile rivayet” kapsamına giren cümle ve kelime ihtilâfları “elfâz ihtilâfı” olarak ele alınmıştır. Bu sebeple biz, alimlerin genellikle bu kapsamdaki lafız ihtilâfları hakkındaki görüş ve değerlendirmelerini belirteceğiz.

Hadis alimleri, bu ifadeleri kullanarak her aşırda hadis metinlerindeki lafız ihtilâflarını tesbit edip, onlar hakkında gerekli açıklamaları yapmışlardır. Yani onlar lafız farklılıklarını ya cem etmişler ya nesh bulunduğunu belirtmişler ya tercihte bulunmuşlar ya da tevakkuf etmişlerdir. Muhaddisler ilk olarak hadisin bir veya birden fazla olduğunu tesbit etmişlerdir.

2- Benzer Rivayetlerin Farklı veya Aynı Hadisler Olduğunun Tesbiti

Hadis metinlerindeki lafız ihtilâflarını bir çözüme kavuşturmadan önce onların Hz. Peygamberden mi, yoksa ravilerden mi kaynaklandığının yani benzer rivayetlerin aynı mı, yoksa farklı hadisler mi olduklarının belirlenmesi gereklidir. Bunu tesbit için alimlere göre şöyle bir yol izlenir:

2. 1. Benzer Rivayetlerin Farklı Hadisler Olduğunu Tesbit Metodu

a- Hadislerin mahreclerinin³⁸ farklı olmasının yanında lafızları da birbirinden çok farklı olursa veya hadislerin siyakı teaddüdü mümkün olan bir vakıyı anlatıyorsa

³⁶ Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk., Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî, Beyrut, 1988, VIII, 161; İbn Düreyd, Muhammed b. el-Hasan, *Kitâbu Cemhereti'l-Lüga*, Dâru Sâdir, Kahire, 1926, III, 123; el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk., Ahmed Abdulğafûr Atâr, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, ts., III, 1179; ez-Zebidî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1966, V, 263; el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn b. Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, thk., Muhammed Naîm, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998, s. 698; İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem, *Lisânü'l-Arab*, Daru'l-Fikr Beyrut tsz., VII, 461; İbrahim Mustafa-Ahmed Hasan ez-Zeyyât vd., *el-Mu'cemü'l-Vasîf*, Çağrı Yay., İstanbul, 1990, II, 832.

³⁷ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 808; İbn Manzûr, a.g.e., IV, 188.

³⁸ Mahrecu'l-Hadîs, herhangi bir hadisin ilk olarak kendi rivayetiyle yayılmış olduğu ravidir. Böyle bir ravi, büyük ihtimalle ya hadisi yazmış veya eski hadis nüshalarına sahip biridir. Aydınlı, a.g.e., s. 176. Örnek için bkz., İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, III, 447.

bunlar, aynı değil, farklı hadislerdir³⁹. Dolayısıyla biri, diğeri sebebiyle muallel kılınmaz, rivayetler arasındaki ihtilaf onların sıhhatine zarar vermez. Mesela, tahiyât duası, kıyamet alametleri, kabir azabı ile ilgili bir çok sahâbeden farklı lafızlarla gelen rivayetler bir değil, birden fazla hadistir. Bu rivayetlerin hepsi Hz. Peygamber'den sadır olmuştur. Dolayısıyla bu çeşit hadisler arasındaki lafız farklılıkları, hadislerin muzdarib olmasını gerektiren bir durum değildir. Ancak bu çeşit hadisler arasında teârüz veya tenâfi varsa onlar "Muhtelifü'l-Hadîs" ilminin kapsamına dahil edilmiş, aralarındaki tearuz ya cem⁴⁰ veya tercih yoluyla giderilmiş veya hadis hakkında tevakkuf edilmiştir.

b- Hadislerin mahrecleri farklı, fakat lafızları birbirine yakın olmakla birlikte bazı lafızlarda farklılık var ve hadisin teaddüdü de mümkünse, bunlar farklı hadis olabilirler. Yani bu tür rivayetlerdeki elfaz ihtilafı, mana ile rivayetten dolayı olabileceği gibi Hz. Peygamber'den de kaynaklanmış olabilir. Nitekim bazı rivayetler ilk bakışta aynı hadis gibi görüldüğü halde, yapılan inceleme sonucu onların gerçekte Hz. Peygamber'in farklı yer veya zamanlarda ifade ettiği farklı hadisler olduğu görülmüştür. O'ndan bu şekilde varid olan hadislerin hiçbiri muallel sayılmaz, yani biri diğeri sebebiyle ta'fil edilemez⁴¹. Mesela, Allah'ın her gece dünya semasına inip dua eden kişilerin duasını kabul edeceğini bildiren hadisler, Ebû Hureyre ve diğer sahâbîlerden, Allah'ın "*Gecenin son üçte birinde*"⁴², "*Gecenin yarısı veya üçte ikisi geçince*"⁴³, "*Gecenin ilk üçte biri geçince*"⁴⁴, "*Gecenin yarısında*"⁴⁵ "*Gecenin son yarısında*"⁴⁶ indiğini ifade eden farklı lafızlarla rivayet edilmiştir. Bu rivayetler aynı değil, farklı hadislerdir. Şöyle ki bu rivayetler, Allah'ın bu vakitlerin hepsinde dünya semasına indiğini haber vermek üzere Hz. Peygamber'den farklı zamanlarda sadır

³⁹ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, II, 93, (<http://saaid.net/book/open.php?cat=91&book=783/08.03.2007>); el-Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmâil b. Salâh b. Muhammed, *Tavdîhu'l-Efkâr li Meânî Tenkîhi'l-Enzâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlimiyye, Beyrut, 1997, II, 30.

⁴⁰ İbn Huzeyme: "Rasûlullah'tan sahih isnadla rivayet edilmiş birbirine zıt iki hadis bilmiyorum, kimin yanında böyle iki hadis varsa getirsin aralarını cem edeyim" sözü ona göre Hz. Peygamber kaynaklı hadisler arasında cem'den başka bir yol olmadığını gösterir. Bkz., el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 606; el-Cezâirî, *a.g.e.*, s. 224.

⁴¹ İzmirli İsmâil Hakkı, *Hadis Tarihi*, Tenkitli Neşir, İbrahim Hatiboğlu, Dâru'l-Hadîs, İstanbul, 2002, s. 153.

⁴² el-Buhârî, *Teheccüd*, 14; Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 168; et-Tirmizî, *Salât*, 211; Ebû Dâvûd, *Sünne*, 19; İbn Mâce, *İkametü's-Salât*, 182.

⁴³ Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 170.

⁴⁴ Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 169; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 282.

⁴⁵ Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 171.

⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 504.

olmuş birden fazla sahih hadistir⁴⁷. Rifâa b. Râfi'den Hz. Peygamber'in bir keresinde otuz kûsûr melek gördüğünü⁴⁸, Enes b. Mâlik'ten ise on iki melek gördüğünü⁴⁹ ifade eden hadisler rivayet edilmiştir. Bu rivayetlerde meleklere sayısı farklı lafızlarla bildirilmiştir. Bu lafız farklılıkları, Hz. Peygamber farklı zamanlarda gördüğü meleklere sayısını haber vermiştir denilerek⁵⁰ cemedilmiştir. Bu rivayetler aynı değil, farklı iki hadistir.

2. 2. Benzer Rivayetlerin Aynı Hadis Olduğunu Tesbit Metodu

a- Hadislerin mahrecleri farklı, fakat teaddüdü mümkün olmayan bir vakıanın anlatımı olursa⁵¹,

b- Hadislerin mahrecleri aynı, fakat lafızları birbirine yakın olursa, özellikle de teaddüdü mümkün olmayan bir vakıanın anlatımında olursa o rivayetlerin tek yani aynı hadis olduğu düşüncesi galip olur⁵². Nitekim İbn Dakîk el-İyd: "Hadislerin aynı hadis olduğu, senedi ve mahrecinin bir olması ve lafızlarının birbirine yakın olmasıyla bilinir⁵³" der.

3. Aynı Hadisin Rivayetleri Arasındaki Lafız Farklılıklarını Çözüm Anlayışları

İşte aralarında bazı lafız ihtilafları bulunan rivayetlerin, tek bir hadis olduğuna kanaat getirilince, bu ihtilafların genellikle ravilerin hadisi mana ile rivayetlerinden kaynaklandığı ifade edilir. Ancak alimler, bu çeşit lafız ihtilaflarını farklı şekillerde ele almışlardır. Şöyle ki;

a- Bazı hadisçilere göre, sika raviler aynı şeyten rivayet edip ihtilaf ederseler, bu durum muhtelifün aleyh olan şeyhin az da olsa zâbit olmadığını gösterir ve dolayısıyla ihtilaf, hadisin sıhhatine zarar verir. Ancak bu farklı rivayetlerin hepsinin, muhtelifün aleyh olan şeyhin yanında bulunduğu tesbit edilince ihtilaf, hadisin sıhhatine zarar vermez⁵⁴. Diyebiliriz ki bu alimlere göre, farklı hadisler olduğu tesbit

⁴⁷ Bkz. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, III, 341; el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 417.

⁴⁸ el-Buhârî, *Ezân*, 126; Ebû Dâvûd, *Salât*, 118, 121.

⁴⁹ Ebû Dâvûd, *Salât*, 118, 121; en-Nesâî, *İftitâh*, 8, 19.

⁵⁰ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, II, 302.

⁵¹ İbn Hacer, *en-Nüket*, II, 96; el-Emîr es-San'ânî, *a.g.e.*, II, 32.

⁵² Bâzmûl, Ahmed b. Ömer b. Sâlim, *el-Mukterib fî Beyâni'l-Muzdarib*, s. 127, (<http://saaid.net/book/open.php?cat=91&book=713/26.02.2007>).

⁵³ İbn Dakîk el-İyd, Takiyyüddîn, *İhkâmü'l-Ahkâm Şerhu Umdetü'l-Ahkâm*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, 1987, I, 274.

⁵⁴ İbn Dakîk el-İyd, Takiyyüddîn, *el-İktirâh fî Beyâni'l-İstilâh*, thk., Kahtân Abdurrahman ed-Dürî, Bağdat, 1982, s. 221.

edilen rivayetler arasındaki tenevvü ihtilafı⁵⁵ yani lafız farklılıkları hadisin sıhhatine zarar vermez. Ancak aynı hadis olduğu tesbit edilen rivayetler arasındaki tenevvü ihtilafı ve cem veya tercih yoluyla giderilen tezâd ihtilafı hadisin sıhhatine zarar verir. Aynı hadisin rivayetleri arasındaki ister tenevvü şeklinde isterse tezâd şeklinde olsun her türlü ihtilaf, hadisi muzdarib kılar. Bu görüşte olanlar aşırı lafızcı bir tavır takınmış ve böylece her ihtilafı genellikle hata ve vehim olarak kabul etmişlerdir.

b- Fakihler, kelimcilerin çoğu ve hadisçilerin bazısına göre, makbul raviler arasındaki ihtilaf, metinde tenâff⁵⁶ ve teârûze⁵⁷ sebep olmadıkça hadisin sıhhatine zarar vermez. Sika raviler, bir hadisi aralarında teârûz olmaksızın farklı lafızlarla rivayet etmişlerse onlar hadisi mana ile rivayet şartlarına uygun olarak hata etmeden rivayet etmişlerdir. Bu sebeple onların hadisleri terk edilmez. Bu alimler bir hadisin sahih olması için onun şüzûz ve illetten uzak olmasını şart koşmazlar⁵⁸. Bu görüşte olanlar, manaya önem verdiklerinden dolayı tearûz olmadıkça ceme ihtiyaç duymazlar ve genellikle de rivayetlerden birini alıp onunla amel ederler.

c- Hadisçilerin çoğunluğuna göre, raviler arasındaki ihtilafın bazısı hadislerin sübûtuna zarar vermez, bazısı ise zarar verir. Çünkü her hadise değil, bazı hadislere karışıklıklar ve müdahaleler arız olmuştur. Şöyle ki, sika raviler aynı derecede sika değillerdir ve onlar da insan olmaları dolayısıyla bazen vehme düşer ve hata yapabilirler⁵⁹. Bu görüşte olanlar hem lafza ve hem de manaya gerektiği kadar önem vermişler, ravilerin hadisleri mana ile rivayet ederken bazen isabet ettiklerine, bazen de hata yaptıklarına kanaat getirmişlerdir. İşte bu alimler, kanaatimizce mutedil görüşe sahiptirler.

4. Mutedil Görüş Sahiplerinin Lafız İhtilaflarını Çözüm Metodu

Mutedil görüş sahibi alimler, lafız ihtilaflarını aşağıda belirteceğimiz şekilde çözüme kavuşturmuşlardır. Onlara göre;

a- Aynı hadisin rivayetleri arasındaki lafız ihtilaflarını -mahrec ister aynı, isterse farklı olsun- mecâz, mutlakı takyid, âmmı tahsis, mübhemi tefsir veya mücmeli beyân yollarından biriyle cemetmek mümkün olursa, o yollardan biriyle

⁵⁵ Tenevvü ihtilafı; zıtlığı ve iki sözden birinin butlanını gerektirmeyen ihtilaftır.

⁵⁶ Tenâff: İki şeyin aynı anda bir yerde bulunmasının imkânsız olması demektir. Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 567.

⁵⁷ Teârûz: Çelişme, aynı meselede iki delilden her birinin diğerinin gereği ile çelişmesi demektir. Erdoğan, a.g.e., s. 552.

⁵⁸ İbn Dakîk, *el-İktirâh*, s. 185.

⁵⁹ Bâzmûl, a.g.e., s. 58-60; el-Cezâirî, a.g.e., s. 333.

cemedilirler⁶⁰. Mesela, Ömer b. el-Hattâb'tan rivayet edilen hadisin bir rivayetinde, onun cahiliyye döneminde Mescid-i Haram'da bir gece itikâfı nezrettiği ve Hz. Peygamber'in ondan bu nezrini yerine getirmesini istediği⁶¹ belirtilirken, diğer rivayette ise onun bir gün itikâfı nezrettiği ve Hz. Peygamber'in ondan bir günlük itikâfı nezrini yerine getirmesini istediği⁶² belirtilmektedir. İbn Hibbân ve İbn Hacer bu rivayetleri şöyle cemedir: "İbn Ömer gerçekte bir günü gecesiyle beraber nezretmiştir, fakat bazı raviler bu durumu, geceyi de kasederek يوم lafzıyla, bazıları ise gündüzü de kasederek ليل lafzıyla ifade etmişlerdir. Nitekim bir bütünü parçalarından biriyle ifade, kullanımı yaygın olan mecâz tarikindedir"⁶³. Lafız farklılıkları böylece cem edilerek çözüme kavuşturulduğu için rivayetlerin her biri sahihtir, hadisin sıhhatine zarar verici bir durum söz konusu değildir.

b- Bir hadisin rivayetlerindeki lafız farklılıklarını aynı manaya hamlederek cemetmek mümkün olmayınca, ravilerin sayı veya sikalık durumları denk olmazsa **tercih yapılır**⁶⁴. Mesela, Ebû Hureyre'den rivayet edilen namaza kavuşma hadisi, bazı rivayetlerde "...kavuştuğunuz rekâtları kılın, kavuşmadığınız rekâtları ise tamamlayınız"⁶⁵ şeklinde, bazı rivayetlerde ise "...kavuşmadığınız rekâtları kaza ediniz"⁶⁶ şeklindedir. İbn Hacer, rivayetlerin çoğunun فاقضوا lafzıyla, azının ise فاقضوا lafzıyla geldiğini söyleyerek birincisini tercih eder. Ancak o, bu rivayetler arasında muğayeret görülmesi durumunda böyle bir tercihin yapılacağını, hadisin mahreci bir olup farklı lafızları aynı manaya haml mümkün olduğunda ise cem yapmanın evla olduğunu belirtir. İşte bu çerçevede o, kaza kelimesinin çok kere vaktinde kılınamayan namaz için denildiği gibi, eda edilen namaza da itlak olduğunu söyleyerek cem de yapar⁶⁷. İşte cem veya tercih durumunda hadis, muzdarib olmaz. Çünkü bir hadisin muzdarib olabilmesi için iki şartı taşınması gerekir. Birincisi, ihtilafı rivayetlerin, denk kuvette olması sebebiyle birini diğerine tercih etmenin mümkün olmaması. Eğer rivayetlerden biri tercih edilirse o, sahih kabul edilir, diğeri şâz veya

⁶⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, II, 96; el-Emîr es-San'ânî, *a.g.e.*, II, 32.

⁶¹ el-Buhârî, *İtikâf*, 5, 15, 16; *Eymân*, 29; Müslim, *Eymân*, 27; et-Tirmizî, *Nüzûr ve'l-Eymân*, 12; Ebû Dâvûd, *Eymân*, 25; en-Nesâî, *Eymân*, 36.

⁶² Müslim, *Eymân*, 28; en-Nesâî, *Eymân*, 36.

⁶³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, IV, 809; *en-Nüket*, II, 96.

⁶⁴ Bâzmûl, *a.g.e.*, s. 133. Şu da bir gerçektir ki bazı münekkidlerin cem edemediklerini, diğer bazı münekkidler cem etmişlerdir, dolayısıyla onlara göre tercihe gerek kalmamıştır.

⁶⁵ el-Buhârî, *Ezân*, 20, 21; *Cumua*, 18; Müslim, *Mesâcid*, 151-153, 155; et-Tirmizî, *Salât*, 127; İbn Mâce, *Mesâcid*, 14; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 237, 239, 270.

⁶⁶ Müslim, *Mesâcid*, 154; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 382, 427.

⁶⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, II, 230.

münker olur. Sahih tarik, mercûh tarik sebebiyle muallel kılınmaz. İkincisi ise, muhaddislerin kaidelerine uygun olarak rivayetleri cemetmenin mümkün olmamasıdır . Eğer rivayetler cemedilirse hadisten ızdırab kalkar, cemedilemediğinde ise, ortak ravinin hadisi zabtedemediğine kanaat getirilerek hadise muzdarib hükmü verilir⁶⁸.

c- Aynı hadisin çeşitli rivayetleri arasındaki lafız farklılıklarını aynı manaya hamlederek *cemetmek mümkün olmaz* ve ravilerin sayı ve sıklık durumları da denk olduğu için *tercih de yapılamazsa*, hadisin metni *muzdarib olur*⁶⁹.

1- Cem ve tercih yapılamadığı için metni muzdarib olan hadisin rivayetleri arasındaki bu lafız ihtilafı, **dini bir hükmün değişmesine ve tezâda sebep olmuyor yani sadece tenevvü ihtilafı ise**⁷⁰, bir başka ifadeyle her lafzın gerçekte farklı manada oluşundan dolayı lafzî manalar değiştiği halde, onların tamamının ortak manası değişmiyorsa veya lafızların ortak olarak ifade ettikleri mana değiştiği halde, hadiste kastedilen mana değişmiyorsa⁷¹, *hadisin sübût ve sıhhatine zarar vermez*. Bu ihtilaflar, hadisi mana ile rivayet eden ravilerin, bir lafzı müteradifi ile değiştirmede hata etmesinden kaynaklanmıştır⁷². Ravilerden kaynaklandığı sabit olup da cem yapılamadığı gibi tercih de yapılamayan hadis muzdarib sayılsa bile, bu ızdırab hadisin tamamının değil, *sadece ihtilaf edilen kısmın sıhhatine zarar verir*⁷³, dolayısıyla sadece o kısım ile ihticac edilmez. Bu ihtilaflar, manayı bütünüyle değiştirmeden, farklı bir hüküm ortaya koymadığından dolayı hadisin tamamının sıhhatine zarar veren illet sayılmazlar.

Mesela, Sehl b. Sa'd'dan, kendini Hz. Peygamber'e hibe eden kadın hadisi rivayet olunmuştur. Hz. Peygamber'in bu kadını orada bulunan bir kişiye nikâhlarken kullandığı lafız, çeşitli rivayetlerde farklı şekillerde rivayet olunmuştur. Bu lafız bazısında *زوجتكها*⁷⁴, bazısında *زوجناكها*⁷⁵, bazısında *ملكتكها*⁷⁶, bazısında *أملكناكها*⁷⁷,

⁶⁸ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Hedyü's-Sâri Mukaddimetü Fethil-Bârî bi Şerhi Sahihil-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993, s. 505; İtr, *Menhecü'n-Nakd*, s. 433-434.

⁶⁹ Bâzmûl, a.g.e., s. 134.

⁷⁰ el-Fahl, Mâhir Yâsin, *Eserü İhtilâfi'l-Mütün ve'l-Esânid fi İhtilâfi'l-Fukahâ*, s. 40, (<http://saaid.net/book/open.php?cat=91 &book=2499/23.03.2007>). Tenevvü ihtilafı: Zıtlığı ve iki sözden birinin butlanını gerektirmeyen ihtilaftır.

⁷¹ Bâzmûl, a.g.e., s. 134-135.

⁷² İbn Hacer, *en-Nüket*, II, 97; el-Emîr es-San'ânî, a.g.e., II, 33.

⁷³ el-Melibârî, Hazma Abdullah, *Ulûmu'l-Hadis fi Dav'i Tatbikâti'l-Muhaddisin en-Nukkâd*, s. 130, (<http://saaid.net/book/open.php?at=91&book=671/27.02.2007>)

⁷⁴ el-Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 21; *Nikâh*, 37; Müslim, *Nikâh*, 77; e-Tirmizî, *Nikâh*, 23; Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 29; İbn Mâce, *Nikâh*, 17.

bazısında ⁷⁸أُنكحتها ve bazısında ise ⁷⁹ملكته şeklindedir. Ebû Reyve rivayetlerdeki lafızlar arasında cem veya tercihe yönelmeksizin salt lafız ihtilafını ele alarak, bu hadisi mana ile rivayetin hadislerin sıhhatine ve böylece dine verdiği zarara delil olarak zikreder⁸⁰.

Suyûfî, bu hadisi muzdarib hadise örnek verenlere, bu lafızların aynı manaya hamledilebileceğini söyleyerek karşı çıkarken⁸¹, İbn Dakîk, Hz. Peygamber'in bu lafızlardan birini söylemiş olduğunun kesin olduğunu dolayısıyla tercih yapılması gerektiğini ifade eder⁸². Dârekutnî, bu lafızlardan *زوجتها* lafzını, onu rivayet edenler daha çok ve daha hafız olduğu için tercih eder. İbn Hacer ise; "Sehl'in bu kıssaya başından sonuna kadar defalarca şahid olup ta her defasında birbirinden farklı lafızları duyması mümkün değildir. Kesin olan şudur ki, Hz. Peygamber bu lafızların hepsini aynı vakitte söylememiştir. Aksine O, bunlardan birini söyledi ki, ravilerden biri onu rivayet etmiştir, diğer raviler ise O'nun kullandığı lafzı mana ile ifade ettiler" diyerek aslında manalarının aynı olduğuna işaret etmiş, fakat Hz. Peygamber'in hangisini söylediğini tesbit imkânı bulduğu için de onu belirtmiştir. Böylece o da Dârekutnî, Âlâî ve İbnü'l-Cevzî gibi tezvîc lafzını aynı gerekçelerle tercih eder.

Nevevî, diğer lafızları bir tarafa bırakıp "tezvîc" ve "temlîk" lafızlarının her ikisinin de Hz. Peygamber'den sadır olduğunu⁸³ ifade ederek cem yaparken, İbnü't-Tîn buna karşı çıkararak bu hadisin muzdarib olduğunu ifade eder. İbn Hacer ise ona: "İzdırab, iki rivayet müsavî olup ta aralarında tercih yapılamadığında olur" diyerek karşı çıkar⁸⁴. Bazı alimler; "Bu lafızlarda ihtilaf edenler, büyük ravilerdir. Eğer bu lafızlar onlara göre aynı manada olmasaydı bunları ifade etmezlerdi. Dolayısıyla Buhârî'ye göre de bu lafızların her biri diğerinin yerine geçer"⁸⁵ diyerek Suyûfî gibi düşünmüşlerdir. Bu çeşit lafız ihtilafı onlara göre, mana ile rivayet usûlüne uygun yapıldığı için hadisin tamamının sıhhatine zarar vermediği gibi, ihtilaf olan kısmın da

⁷⁵ el-Buhârî, *Nikâh*, 40.

⁷⁶ el-Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 22; *Nikâh*, 14, 35; *Libâs*, 49.

⁷⁷ el-Buhârî, *Nikâh*, 32.

⁷⁸ el-Buhârî, *Nikâh*, 50; en-Nesâî, *Nikâh*, 41; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 330.

⁷⁹ Müslim, *Nikâh*, 76.

⁸⁰ Bkz., Juynboll, *a.g.e.*, s. 128; Ebû Şehbe, *a.g.e.*, s. 60.

⁸¹ es-Suyûfî, Abdurrahman b. Ebîbekr, *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbî'n-Nevevî*, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut, 1993, I, 225.

⁸² İbn Dakîk, *İhkâmü'l-Ahkâm*, II, 185.

⁸³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, X, 268; el-Aynî, *a.g.e.*, XX, 47.

⁸⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, X, 268-269.

⁸⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, X, 269.

sıhhatine zarar vermemektedir. İbn Hacer'in ifadelerinden, tercih yapmış olsa bile ona göre bu gibi ihtilaflarda mutlaka bir tercihin gerekmediği de anlaşılmaktadır. Melîbârî'ye göre ise, Buhârî'nin bu hadisi tahrir ettiği bablarda her bir lafzın delaleti üzere bab başlığı yapmamış olması, onun ihtilafın olduğu kısmı muzdarib kabul ettiğini, fakat bu ızdırabın, hadisin tamamının sıhhatine zarar vermediği görüşünde olduğunu gösterir⁸⁶.

Çağdaş hadisçilerden Dümeynî, bu usûl bilgilerini göz ardı ederek lafızlardan biri tercih edilemediği sürece bu hadisin metninin zayıf olacağını belirtmektedir ki, kanaatimizce bu aşırı lafızcı bir bakış açısıdır. Burada şunu ifade edelim ki, bu gibi lafız ihtilafları arasında Dârekutnî ve İbn Dakîk gibi tercih yapan alimler, ravilerin hadisi, mana ile rivayet şartlarına uygun olarak rivayet etmedikleri, Suyûtî gibi cem yapan alimler ise, ravilerin mana ile rivayet şartlarına uygun olarak rivayet ettikleri kanaatindedirler. Öyle gözüküyor ki, bu görüş farklılığı Arap dilinde kelimelerin müterâdif olup-olmama meselesine bakış farklılığından kaynaklanmaktadır. Bu meseleye, lafız farklılıklarını cem edenler daha geniş, lafızlar arasında tercih yapanlar ise daha daraltıcı şekilde bakmışlardır. Kanaatimizce Suyûtî'nin yaklaşımı daha doğru gözükmektedir. Şöyle ki, Keşmîrî'nin dediği gibi Arap dilinde, kelimeler aynı anlamda olmak üzere mana ile rivayet mümkün değildir. Çünkü gerçekte, bazı kelimeler hariç, kelimelerin müteradifleri yoktur. Hiç bir terkiib, bir diğer terkiibin ifade ettiği manayı tam olarak ifade edemez. Ancak sadece ortak manayı ifade mümkündür⁸⁷. Dolayısıyla hüküm değişikliğine sebep olmayan lafız ihtilaflarının aynı manayı ifade ettiklerini düşünmek ve bunların ifade ettikleri ortak mana (*kadr-ü müşterek*) ile amel etmek en ihtiyatlısıdır⁸⁸. Nitekim Hanefî ve Mâlikîler nikâhın, ona delalet edecek her lafızla yapılabileceği görüşündedirler⁸⁹.

Câbir (r.a.)'in Hz. Peygamber'e sattığı deve karşılığında aldığı para hususundaki rivayetler de dört dinar ve bir kırat⁹⁰, bir ûkiyye, dört dinar, iki yüz dirhem, bir altın ûkiyye, dört evâk, yirmi dinar, beş evâk⁹¹ şeklinde ihtilafıdır. Kadı İyâz, ravilerin hadisi manen rivayet etmeleri sebebiyle ihtilaf ettiğini söyleyip ardından bu lafızları cemedir. Sahîh-i Buhârî şarihlerinden İbn Battâl el-Kurtubî'ye göre ise,

⁸⁶ el-Melîbârî, *a.g.e.*, s. 132.

⁸⁷ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, I, 346-347.

⁸⁸ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 219.

⁸⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, X, 269.

⁹⁰ el-Buhârî, *Vekâle*, 8.

⁹¹ el-Buhârî, *Şurût*, 4; Müslim, *Musâkât*, 113, 117.

ravilerin bu ihtilafı, cem edilemez bir ihtilafdır. İhtilaf edilen şeyin gerçek şeklinin, dinî bir hükümle ilgisi olmamasına rağmen o, doğru bir şekilde zabtedilip nakledilememiştir. Rivayetlerin tamamından Câbir deveyi, Hz. Peygamber'e aralarında bilinen bir fiyata sattığı ve öderken biraz artırdığı anlaşılmaktadır. Bunun gerçeğini bilmemenin bir zararı da yoktur. İsmailî'ye göre, ravilerin devenin fiyatı hakkında ihtilafının bir zararı yoktur. Çünkü bu hadis, Hz. Peygamber'in cömertliğini, tevazûunu, duasının bereketini beyan için sevk edilmiştir. Bazı ravilerin fiyatın miktarı hakkında vehminden dolayı hadisin aslını zayıflatmak gerekmez. İbn Hacer ise, Buhârî gibi bir ükiyye'yi⁹² tercih ederek gerçek fiyatı bulmanın daha iyi olduğunu söyler⁹³.

Görüldüğü üzere Kadı İyâz'a göre, hadisteki lafız ihtilafı, mana ile rivayetten kaynaklanmış ve cemi mümkündür, dolayısıyla her rivayet sahihtir. İbn Battâl el-Kurtubî ve İsmâîlî'ye⁹⁴ göre ise, bazı ravilerin rivayetlerde vehmi olsa bile cem ve tercih yapılamasa da bu hatalar hadisin sıhhatine hiç bir şekilde zarar vermez. Keşmîrî de bu alimlerle aynı görüştedir fakat o, lafız farklılıkları dinî bir hükmün değişmesine sebep olmadığı için ihtilafı cem etmeye gerek görmez⁹⁵.

İbn Hacer, "Tercih daha iyidir" sözüyle, İbn Battâl'ın görüşünü benimsemiştir ve ona göre, rivayetlerden tercih edilen sahihtir, mercûh rivayetlerin metinlerinin tamamı değil, sadece farklı lafızların bulunduğu kısımlar mualleldir diyebiliriz. Onun bu fikrini Dârekutnî'ye verdiği cevaptan daha açık bir şekilde anlamaktayız. Şöyle ki, Darekutnî, "Sahîh-i Buhârî'de tahrir edilen Hz. Peygamber'in Câbir'den devesini satın aldığını bildiren hadisi, Câbir'in ölen babasının Yahudî komşusuna olan borcunu ödemesinden bahseden hadisi, Ebû Hureyre'den rivayet edilen Zülyedeyn hadisini, kendini Hz. Peygamber'e evlenmek üzere hibe eden bir kadını, O'nun başka birine nikâhladığını haber veren hadisi ve benzerlerini", ravilerin bu hadislerin değişik

⁹² Ükiyye, tartılan şeye nisbetle miktarı farklı olan bir tartı, ölçü birimi. Altın ve gümüş dışındaki şeyler için ükiyye 40 dirhem (127 gr.); gümüş için ükiyye 40 dirhem ancak biraz hafif olduğundan 119 gr. eder; altın için 7.5 miskal (29.75 gr.)dır. Günümüzde Mısır'da kullanılan ukiyye 34 gr., Suriye'nin güney kısmında 200 gr., kuzeyinde (Halep) 333 gr. Ağırlığında ve yöreden yöreye farklılık arz etmektedir. Erdoğan, a.g.e., s. 585.

⁹³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, V, 665-666.

⁹⁴ Ebû Bekr Ahmed b. İbrahim b. İsmâîl el-İsmâîlî, Cürcan ahalisinin imamı olup h. 371'de vefat etmiştir. Sahîh-i Buhârî üzerine yazdığı "*Kitâbu'l-Câmi'is-Sahîhi'l-Muhrac alâ Sahîhi'l-Hâfizi'l-Buhârî*" adlı Mustahreci vardır. el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrefe li Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sünneti'l-Müşerrefe*, trc., Yusuf Özbek, İstanbul, 1994, s. 19.

⁹⁵ Bkz., el-Keşmîrî, a.g.e., III, 399-400.

rivayetlerinde bazı lafızlarda tağyir olduğu gerekçesiyle tenkid etmiştir⁹⁶. İbn Hacer onun bu tenkidine, bu lafız ihtilaflarının çoğunun cem veya tercih yoluyla giderileceğini ve böylece bu lafız farklılıklarının hadise zarar vermeyeceklerini⁹⁷ ifade ederek karşı çıkar. Nurettin İtr da; “Buhârî ve Müslim bir hadisin, lafızları ihtilafı olan tariklerini tahric etmiş ve onlardan râcih olana itimad etmişlerdir. Muhalif rivayetleri ise, meşhur oldukları ve hadisin sıhhatine tesirlerinin olmadığına işaret etmek için tahric etmişlerdir⁹⁸” diyerek İbn Hacer’le aynı görüşü paylaşmaktadır.

2- Eğer bir hadisin rivayetlerindeki her bir farklı lafza göre **dinî hüküm değişiyor**, bir diğer ifadeyle **hadiste kastedilen mananın tamamı değişiyor** ve farklı lafızlar cem edilemiyor veya ravilerin sayı ve sıklık durumlarının denk olması sebebiyle tercih yapılamıyorsa, o hadisin tamamı muzdarib yani muallel olur⁹⁹. Cem veya tercih imkânı bulununcaya kadar o hadis delil olarak kullanılmaz. Ancak cem veya tercih yapılamaması sebebiyle metni muzdarib olan hadisler bulmak zordur¹⁰⁰. Nitekim Buhârî, Hz. Peygamber’in Câbir’den devesini, onun Medine’ye kadar binmesini şart koşarak satın aldığını ve Hz. Peygamber’in Câbir’den devesini aldıktan sonra Medine’ye kadar binmesi için ona âriyet olarak verdiğini bildiren bu iki rivayetten birinci rivayeti, ravileri daha çok olduğu için tercih etmiştir¹⁰¹. Ona göre râcih tarik mahfûz, diğeri şâzdır. Nitekim İbn Hacer şöyle der: “Buhârî’nin, Hz. Peygamber’in Câbir’in devesini Medine’ye kadar binmesini şart koşarak satın aldığını bildiren rivayeti tercih etmesi, hadisçilerin metodudur. Çünkü onlar, metinde ihtilaf olduğu zaman rivayetler denk olmadıkça birini tercih etmek suretiyle onu tashihten geri durmazlar. Rivayetler, birini tercihe imkân vermeyecek şekilde denk olursa hadis muzdarib olur ve bu sebeple reddedilirler. Bu hadisin rivayetleri arasında tercih imkânı bulunduğu için ızdırab yoktur”. İbn Dakîk ise şöyle demiştir: “Bir konu hakkındaki hadisin farklı rivayetleri, bazısında dinî bir delil mevcut olup, bazılarında mevcut olmadığı halde ihtilaf ederler, cem ve tercihe imkân kalmayacak şekilde de denk olursalar o hadisle ihticac edilmez. Ancak rivayetlerden bazısı ravileri daha çok

⁹⁶ İbn Hacer, *Hedyü’s-Sârî*, s. 504; el-Cezâirî, a.g.e., s. 96.

⁹⁷ İbn Hacer, *Hedyü’s-Sârî*, s. 504.

⁹⁸ İtr, Nurettin, *el-İmâmu’t-Tirmizî ve’l-Muvazenetü Beyne Câmiihi ve Beyne’s-Sahîhayn*, Kahire, 1970, s. 144.

⁹⁹ Bâzmûl, a.g.e., s. 136.

¹⁰⁰ Aydınlı, a.g.e., s. 245.

¹⁰¹ Rivayetler ve tercih için bkz. el-Buhârî, *Şurût*, 4.

veya daha sika olmaları sebebiyle tercih edilirse râcih ile amel edilir, mercûh rivayet, râcih rivayetle amel etmeye engel olmaz¹⁰²”.

Bu hususta bir başka misal de şöyledir. Allah'ın, insanlara borç verip de onu tahsil ederken kolaylık gösteren kişiyi affettiğini haber veren hadis, farklı lafızlarla rivayet olunmuştur. Huzeýfe'den gelen rivayette, bu kişinin tahsildarlarına; “Zengine müsamaha gösteriniz”¹⁰³ dediği, Ebû Hureyre, İbn Mes'ûd ve yine Huzeýfe'den gelen bir başka rivayette ise, “Fakire müsamaha gösteriniz”¹⁰⁴ dediği haber verilmektedir. Keşmîrî'ye göre, bu rivayetler aynı hadistir. Lafızların her ikisini kabul edince doğru bir mana olmaz. Çünkü müsamahaya muhtaç olan zengin değil, fakirdir. Bu sebeple “fakir” lafzı tercih edilmelidir. “Zengin” lafzı ise ravilerden birinin tasarrufu sonucu meydana gelmiş hatalı rivayettir. Lafız farklılıklarına bakarak rivayetleri, iki farklı hadis kabul eden ve bu farklı lafızlara göre iki ayrı bab başlığı yapan Buhârî de hata etmiştir¹⁰⁵.

Kanaatimizce bir konudaki benzer rivayetler mahrecleri aynı, siyâkları da birbirine yakın olur, fakat bir veya birkaç lafızda farklılıkla beraber teaddüdü mümkün olan bir olayın anlatımı olursalar, onlar aynı veya birden fazla hadis olabilirler. Mesela; Ebû Hureyre'den rivayet edilen إذا أمن الإمام فأمنوا hadisinin¹⁰⁶ yine ondan nakledilen bir başka rivyeti ise إذا أمن القارئ فأمنوا şeklidir¹⁰⁷. Keşmîrî; “Umulur ki Hz. Peygamber'in lafzı, “el-İmâm” lafzıdır, “el-Karî” lafzı ise onun mana ile rivayetidir” diyerek bu rivayetlerin aynı hadis olduğuna işaret etmiş ve lafızlardan birini tercih etmiştir. Ancak o; “Şöyle de denilebilir: Hadis bir defasında “imam”, başka bir defasında ise “okuyan” manasında olmak üzere Rasûlüllah'tan iki kere sadır oldu”¹⁰⁸ diyerek bunların iki hadis olabileceğini de belirtir. İbn Hacer'e göre ise, bu rivayetler aynı hadistir yani lafız farklılıkları ravilerden kaynaklanmıştır. Fakat o, ravilerden birinin kullandığı “el-Karî” lafzını, “Namazda fatihayı okuyan imam” manasına hamlederek lafız ihtilafını cem etmiş¹⁰⁹ ve böylece her iki lafzın aynı anlama geldiğini göstermiştir.

¹⁰² İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, V, 662.

¹⁰³ el-Buhârî, *Büyû*, 17; Müslim, *Musâkât*, 26.

¹⁰⁴ el-Buhârî, *Büyû*, 18; ; Müslim, *Musâkât*, 27; et-Tirmizî, *Büyû*, 67.

¹⁰⁵ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, III, 202.

¹⁰⁶ el-Buhârî, *Ezân*, 111; Müslim, *Salât*, 72; et-Tirmizî, *Salât*, 71; Ebû Dâvûd, *Salât*, 168; en-Nesâî, *İftitâh*, 33.

¹⁰⁷ el-Buhârî, *Deavât*, 63; en-Nesâî, *İftitâh*, 33; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 14.

¹⁰⁸ el-Keşmîrî, *a.g.e.*, IV, 419.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, II, 517.

Bazı hadislerin rivayetlerindeki lafızlar farklı olsa bile, aynı manaya geldikleri açıkça görülmektedir. Kanaatimizce bu sebeple bu gibi rivayetlerdeki lafız farklılıklarını cem etmeye veya birini tercih etmeye gerek görülmemiştir. Hadis musannıfları, ravilerin bu çeşit lafız ihtilaflarını, zikretmemek caiz olmasına rağmen, zikretmeyenlerin emanete riayet etmemiş olmaları sebebiyle ayıplandıkları için¹¹⁰ belirtmişlerdir. Mesela, Ubâde b. es-Sâmit'ten rivayet olunan لا صلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب hadisi¹¹¹, bir tarikte بأمر القرآن¹¹², başka bir tarikte لا صلاة لمن لم يقرأ بأمر القرآن¹¹³ şeklinde¹¹², başka bir tarikte لا صلاة لمن لم يقرأ بأمر القرآن¹¹³ şeklinde¹¹³. Hadis şarihleri de cem veya tercihi gerektirmeyen bu gibi lafız ihtilaflarını bazen göstermekle yetinmişlerdir. Mesela, İbn Abbâs'tan rivayet edilen ve bir kişinin idrarından sakınmaması dolayısıyla kabirde azap gördüğünü haber veren hadis, bir tarikte لا يستتر¹¹⁴ şeklinde¹¹⁴, bir tarikte لا يستبرئ¹¹⁵ şeklinde¹¹⁵, başka bir tarikte ise لا يستنزه¹¹⁶ şeklinde¹¹⁶ olmak üzere farklı lafızlarla nakledilmiştir. Bu lafızlar aynı manaya geldiği için Keşmîrî, sadece bu lafızları belirtmekle yetinmiştir¹¹⁷.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin, lafız ihtilaflarını tesbit ve çözüm hususunda ortaya koyduğu usûl, lafız ihtilaflarını değerlendirmede subjektifliğe daha az imkân sağlayıcı, daha açık ve daha kolay uygulanabilir niteliktedir. Nitekim ona göre:

Bir hadisin lafzında sikalar ihtilaf etmemişeler, bu lafız apaçık olarak Hz. Peygamber'in ifade ettiği lafızdır. Dolayısıyla hadiste kastedilene zaid olan takdim, tehir, vav, fa gibi manalarla istidlal olunabilir.

Raviler, hadisin lafzında "mümkünlük ihtilafıyla"¹¹⁸ ihtilaf etmiş olup fıkıh, hıfz ve sayıları birbirine yakın ise, Hz. Peygamber'in ifade ettiği lafzın hangi rivayetteki lafız olduğu belirsiz olur. Bu durumda ancak ravilerin hepsinin ifade ettiği lafızların ortak manası ile istidlal mümkün olur. Çünkü ravilerin çoğu, manaların detayına değil, aslına itina gösteriyorlardı.

¹¹⁰ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 90; İtr, *el-İmâmu't-Tirmizî*, s. 77.

¹¹¹ Müslim, *Salât*, 34.

¹¹² Müslim, *Salât*, 35.

¹¹³ Müslim, *Salât*, 36.

¹¹⁴ el-Buhârî, *Vudû*, 55; Müslim, *Tahâret*, 111.

¹¹⁵ en-Nesâî, *Cenâiz*, 116.

¹¹⁶ Müslim, *Tahâret*, 111; en-Nesâî, *Tahâret*, 27; İbn Mâce, *Tahâret*, 26.

¹¹⁷ Bkz. el-Keşmîrî, a.g.e., I, 310.

¹¹⁸ Dihlevî bu sözleriyle, ravilerin birbirine zıt manalarda değil, aynı manayı ifade etmeyen lafızlar kullanmış olması durumunu kastedmektedir ki buna "tenevvü ihtilafı" denir.

Ravilerin dereceleri farklı olursa, daha sika olanın veya daha çok olanların veya kıssayı daha iyi bilenlerin sözü alınır. Eğer sikalardan biri قام demeyip وثب demişse, أغتسل demeyip على جلدہ الماء demişse, bu onun zabtının fazlalığını gösterir ki, bu durumda bu sikanın kullandığı lafız alınır.

Raviler, hadiste “fahiş bir şekilde”¹¹⁹ ihtilaf etmişler, fıkıh, hıfz ve sayıları birbirine yakın ise ve rivayetlerden birini diğerine tercih etmeyi sağlayacak bir şey bulunamazsa, ihtilaf edilen lafızdaki hususiyetler yok olur¹²⁰. Rivayetlerde ifade edilen lafızların hiç birinin manasıyla amel edilmez.

Görüldüğü üzere Dihlevî, ravilerin mana ile rivayet dolayısıyla kullandığı farklı lafızlar birbirine zıt olmasa bile onların aynı manaya geldiğini söyleyerek cem etmeyi değil, aksine tercih mümkünse tercih yapmayı, tercih mümkün değilse lafızların ifade ettiği ortak manayla amel etmeyi öngörmektedir ki, bu da bir çeşit cem sayılabilir. Ancak bu çeşit cem, diğer alimlerden farklı olarak aynı manaya gelen lafızlardan biri tercih edilemediğinde yapılmaktadır. Lafızlar birbirine zıt manalara geldiğinde ise tercih mümkünse tercihi, tercih mümkün olmadığında ise diğer alimler gibi hadisin tamamını değil sadece ihtilaf edilen lafzı muzdarib görür. Ancak ifade edelim ki, bu durumda ihtilaf edilen lafza bağlı olarak hadisin tamamının manası değişeceğinden ve farklı bir hüküm içereceğinden dolayı sonuçta yine hadisin tamamı muzdarib olur. Bu sebeple diyebiliriz ki Şah Veliyullah, lafız ihtilafları hakkında genel kabul gören usûlü daha kolay uygulanabilir ve daha anlaşılır şekilde ifade etmiştir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Tabiûn'dan döneminden hicrî V. asrın başlarına kadar geçen zaman sürecinde hadis münekkidleri, zayıf ravileri ve rivayetlerini cerh, tabakât ve ilel kitaplarında, sika ravilerin hata etmediklerine kanaat getirdikleri rivayetlerini ise müsned, mu'cem, câmi, sünen gibi çeşitli isimler altında te'lif ettikleri hadis kitaplarında tahrir etmişlerdir. Bununla birlikte bu musannıflar da gerek mana ile rivayet ve gerekse diğer sebeplerden dolayı bazı sika ravilerin hatalı rivayetlerini bilememiş olabilirler. İşte tasnif çağı sonrası hadis münekkidleri, sika ravilerin hatalı

¹¹⁹ Dihlevî bu sözüyle ravilerin birbirine zıt manalar taşıyan lafızlar kullanmış olması durumunu kastedmektedir ki buna “tezâd-tenâfi ihtilafı” denir.

¹²⁰ ed-Dihlevî, Şah Veliyullah Ahmed b. Abdirrahim, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, Kahire, 1936, I, 139-140.

rivayetlerini usûl kitaplarında ilel ve ızdırab başlıkları altında¹²¹, müstakil eserlerde ve hadis kitapları üzerine yazdıkları şerhlerde tesbit etmişlerdir.

Ebû Reyeye gibi bazı hadisçilerin, "Hadislerin çoğu mana ile rivayet edilmiştir, dolayısıyla onlarda düzeltilmesi mümkün olmayan hatalar olmuştur" şeklindeki iddiaları diyebiliriz ki, tasnif asrının sonuna kadar yapılan cerh-ta'dil ve ilel çalışmalarını görmezlikten gelmek veya icthad kapısının kapanmış olmasını iddia etmek veya asırlar boyu münekkid alimlerin, sahih hadisi zayıftan ayıklama hususundaki faaliyetlerini önemsememek veya birkaç hadis için geçerli olabilecek bir durumu, bütün hadislere şamil kılma hatası olmuştur.

Suyûtî'nin; "Hadislerin çoğu mana ile, azı ise lafzen rivayet edilmiştir"¹²² ve Tâhir el-Cezâirî'nin; "Hadisleri mana ile rivayet edenlerin çoğu, hadisi aynen ifade edememişlerdir, mana ile rivayetten dolayı büyük zarar meydana gelmiştir"¹²³ şeklindeki ifadeleri, onların tasnif dönemi sonuna kadar yapılan rivayet keyfiyetine bakışlarını aksettirmektedir. Ancak Suyûtî'nin bu ifadesinden, onun Ebû Reyeye gibi, hadis musannıflarının ve tasnif sonrası hadis münekkidlerinin mana ile rivayet edilmiş sahih hadisleri, muallel olanlardan ayırt etmemiş olduğu ve mana ile rivayet edilen her hadisin de yanlış olduğunu düşündüğü anlaşılmalıdır. Şöyle ki, onun hadis konusunda telif ettiği eserlerde, hadislerin geneli hakkında şüphe edilmesi gerektiğini ifade eden bir sözüne rastlanmamıştır. Cezâirî ise; "Mana ile rivayetin büyük zararı olmuştur" sözüyle, Ebû Reyeye gibi mana ile rivayet sebebiyle hadisler hakkında şüphe edilmesi gerektiğini değil, aksine onun fikhî ihtilaflara yol açmış olduğunu belirtir. Şöyle ki o, bu ifadesinin ardından müslümanların ihtilaf sebeplerini zikreder¹²⁴. Bazı usûl kitaplarında yer alan "Mana ile rivayetten dolayı hadislerde çok hatalar olmuştur"¹²⁵ şeklindeki ifadeler ise, mana ile rivayet sebebiyle hatalı yani muallel sayılan rivayetlerin sahih rivayetlerden çok olduğu anlamına gelmediği gibi, o muallel rivayetlerin tarih boyunca münekkidler tarafından tesbit edilmediği anlamına da gelmemektedir.

Burada şunu da belirtelim ki, günümüzde hadislerin çoğunun mana ile rivayet edildiğini iddia edenler, teşehhüd duası, iman ve İslam'ın mahiyeti ile ilgili hadisler

¹²¹ Özellikle Leknevî, lafız ihtilafları hakkında "el-İzdirabu'l-Lafzî fi'l-Metrn" ifadesini kullanarak bilgi verir. Bkz. el-Leknevî, a.g.e., s. 398-405.

¹²² Bkz. el-Cezâirî, a.g.e., s. 313.

¹²³ Bkz. el-Cezâirî, a.g.e., s. 337.

¹²⁴ Bkz. el-Cezâirî, a.g.e., s. 337.

¹²⁵ İzmîrî, a.g.e., s. 153.

gibi birbirine benzer görünen rivayetleri aynı hadis kabul ederek delil göstermişlerdir¹²⁶. Halbuki şerhlerde de belirtildiği gibi¹²⁷, ilk bakışta bir hadis gibi görünen rivayetlerin çoğu, gerçekte aynı hadis değil, aksine farklı hadislerdir. Aynı hadis olduğu kabul edilen ve aralarında elfaz ihtilafı bulunan rivayetlerin sayısı ise azdır. Asırlar boyunca aralarında lafız ihtilafları bulunan rivayetler tesbit edilmiş, bu ihtilaflar cem veya tercih yoluyla da giderilmiştir. Bazı lafız ihtilaflarının ise cem veya tercihe gerek olmayacak şekilde şartlarına uygun olarak mana ile rivayet edildikleri belirtilmiştir.

Hadislerin çoğu mana ile rivayet edilmiş ve onlar böylece aslı manalarından uzaklaştırılmış, dolayısıyla hadislere güvenilemez şeklindeki iddiaların gerçeğe ilgisi çok az gözükmemektedir. Çünkü sahâbe, tabiûn ve sonraki münekkidlerin bir kısmı hadislerin mana ile rivayetini caiz görmeyip, lafzen rivayetini gerekli gördüler. Onların bazıları ise mana ile rivayeti, lafızları ile ibadet edilen zikir, dua ve cevâmiü'l-kelim özelliğine sahip hadisler hariç, hadisin üslubunu, lafızlarını ve onların medlullerini bilenlere hadisin lafzını unuttuklarında caiz görmüşlerdir. Mana ile rivayette bulunan sika raviler ise, hadislerin aslî lafızlarının manalarını ifade etmeye büyük çaba göstermişler. Ancak buna rağmen bazıları manayı değiştirmek suretiyle hatalı rivayette bulunmuştur. İşte o rivayetleri, hadis musannıfları tesbit etmişler ve onlar muallal oldukları için câmi, sünen, müsned gibi adlarla isimlendirdikleri kitaplarında tahrir etmemişler, aksine onları ile kitaplarında belirtmişlerdir.

Bununla birlikte günümüzde, bazı hadislerin herhangi bir hadis kitabındaki veya muteber hadis kitaplarındaki rivayetlerini bir araya getirdiğimizde, onlar arasında mana ile rivayetten kaynaklanan lafız ihtilafları görmekteyiz. Ancak bilmeliyiz ki bunlar, her asırda bir çok hadis alimi tarafından ele alınarak ya cem edilmiş, böylece hepsinin sahih olduğu veya tercih yapılarak râcihin sahih, diğerlerinin muallal olduğu belirtilmiş veya tercih olunamasa bile hadisin sıhhatine etki etmediği söylenerek bir çözüme kavuşturulmuştur. Bunlardan şâz veya muallal olduğu belirtilenler ise azdır. İşte hadis musannıflarının farkına varamadıkları, sika ravilerin mana ile rivayet dolayısıyla şâz ve muallal olan rivayetlerinin tesbiti de günümüze kadar devam etmiştir. Dolayısıyla hadisler, her asırda olduğu gibi

¹²⁶ Bkz. Ebû Şehbe, a.g.e., s. 58-62.

¹²⁷ Nitekim teşehhüd duasıyla ilgili rivayetlerin, farklı hadisler olduğu belirtilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, XII, 446-449.

günümüzde de Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak ve güvenilir olma özelliğini devam ettirmektedir.

Kısaca diyebiliriz ki, hadislerin çoğunun mana ile rivayet edildikleri iddiası istatistiksel bir veriye dayanmamaktadır. Böyle olduğu kabul edilse bile, mana ile rivayetin hadislere çok zarar verdiği söylemek bir hayli güç gözükmemektedir. Çünkü rivayetler arasındaki lafız ihtilaflarının tamamı da, hadisin manasına etki edici özellikte değildir. Bazı lafız ihtilafları dolayısıyla hadisin manası değişse bile onlar, hem mütekaddim ve hem de müteahhir alimler tarafından mana ile rivayete bakış farklılığından kaynaklanan farklı yaklaşımlarla birlikte cem ve tercih yoluyla bir çözüme kavuşturulmuşlardır.

İşte günümüzde hadisleri değerlendirirken karşılaştığımız bu lafız farklılıklarını, alimlerin asırlar boyu uygulaya geldikleri metod çerçevesinde ele alarak çözüme kavuşturmak uygun görünmektedir. Ayrıca bilmeliyiz ki bu ihtilaflar, geçmiş asırlarda da ele alınarak çözüme kavuşturulmuştur. Bu sebeple diyebiliriz ki, rivayetler arasında ilk bakışta görülen salt lafız ihtilafları sebebiyle ihtilaflı hadisler ve diğer ihtilaf bulunmayan hadisler hakkında şüphe etmek doğru gözükmemektedir. Lafız ihtilafını içeren rivayetler hakkında geçmiş dönemlerdeki çözüm şekillerinden de faydalanarak yeni çözümler ortaya koyma imkânı da her zaman bulunmaktadır.